

01

กามเทพใน “ปัทมจัทมาณิของพุทธโฆษาจารย์” วรรณกรรมพุทธประวัติยุคกลาง*

Kāmadeva in “Padyacūḍāmaṇi of Buddhaghoṣācārya” A Medieval Buddhist Literature on Buddha’s Life

Received: April 28, 2023 | Revised: May 8, 2023 | Accepted: June 13, 2023

สุวิไล บุญธวัชชัย** Suwilai Boonthawatchai

ดร.สำเนียง เลื่อมใส*** Dr. Samniang Leurmsai

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาดุษฎีบัณฑิต เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ปัทมจัทมาณิของพุทธโฆษาจารย์”

This article is part of the thesis for the Doctor of Philosophy titled “An Analytical Study of the Padyacūḍāmaṇi of Buddhaghoṣācārya”

** นักศึกษาระดับปริญญาเอก สาขาวิชาสันสกฤตศึกษา ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร อีเมล: suwilaib@gmail.com

Doctoral student, Sanskrit Studies, Department of Oriental Languages, Faculty of Archaeology, Silpakorn University, email: suwilaib@gmail.com

*** รองศาสตราจารย์ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร อีเมล: samniang101@gmail.com

Associate Professor, Department of Oriental Languages, Faculty of Archaeology, Silpakorn University, email: samniang101@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอเกมเทพในสองบทบาทที่โดดเด่นคือเป็นเทพเจ้าแห่งความรักและเป็นพญามารที่คอยขับไล่พระโพธิสัตว์ให้เสด็จออกจากโพธิบัลลังก์ ดังปรากฏใน “ปัทมจตุตถนิพนธ์ของพุทธโฆษาจารย์” ซึ่งเป็นวรรณกรรมพุทธประวัติภาษาสันสกฤตเช่นเดียวกับพุทธจริต มหาวิสต์ และลลิตวิสตระ โดยเนื้อหาของเรื่องจะดำเนินไปตามแนวพระพุทธรูปประวัติช่วงที่สอง (อวิทุเรนิทาน) คือเริ่มตั้งแต่เหล่าทวยเทพขึ้นไปบนสวรรค์ชั้นดุสิตเพื่ออาราธนาพระโพธิสัตว์ให้ลงมาเกิดในโลกมนุษย์จนกระทั่งพระองค์ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้ในวรรณกรรมนี้จะมีเนื้อหาทางพุทธประวัติบางส่วนขาดหายไป แต่บทที่ว่าด้วยการผจญมารของพระโพธิสัตว์ก็ยังเป็นจุดสำคัญของเรื่อง จากการศึกษาพบว่า พุทธโฆษาจารย์ผู้รจนาวรรณกรรมนี้ได้นำเอาเกมเทพที่เป็นเทพในตำนานของฮินดูเข้ามามีบทบาททั้งทางตรงและทางอ้อมตลอดทั้งเรื่อง โดยสวมสองบทบาทที่ต่างกันคือเป็นเทพเจ้าแห่งความรักและพญามาร ซึ่งยังไม่เคยพบเห็นในวรรณกรรมพุทธประวัติเล่มอื่นๆ มาก่อน

คำสำคัญ: ปัทมจตุตถนิพนธ์, พุทธโฆษาจารย์, เกมเทพ, พญามาร

A b s t r a c t

This article aims to present Kāmadeva in two prominent roles; that is, as the god of love, and as Māra who tries to drive the Bodhisattva away from his seat under the Bodhi tree, as depicted in “Padyacūḍāmaṇi of Buddhaghoṣācārya”, a Sanskrit Buddhist text on the life of the Buddha like Buddhacarita, Mahāvastu and Lalitavistara. The story is set in the intermediate epoch (avidūrenidāna) and begins with a group of devas ascending to the Tusita heaven to invite the Bodhisattva to be born in the human world. It ends when he is enlightened as a Buddha. Even in this text, some parts of Buddha’s life are missing, but the chapter on the temptations of Bodhisattva by Māra is still the crux of the story. From the study, it was found that Buddhaghoṣācārya, the author, utilizes Kāmadeva, a Hindu mythological deity, to play both explicit and implicit roles throughout the story, by taking two different roles; that is, as the god of love and Māra. This indeed has never appeared in any other Buddhist literature pertaining to the life of Buddha.

Keywords: Padyacūḍāmaṇi, Buddhaghoṣācārya, Kāmadeva, Māra

บทนำ

“ปัทยจุทามณีของพุทธโฆษาจารย์” (Padyacūdāmani of Buddhaghosācārya) เป็นกวีนิพนธ์ภาษาสันสกฤตซึ่งรจนาเป็นบทร้อยกรองประเภทมหากาพย์โดยพุทธโฆษาจารย์ เพื่อถ่ายทอดเรื่องราวต่างๆ ของพระศากยมุณีพุทธเจ้า ตั้งแต่ก่อนประสูติเป็นเจ้าชายสิทธารถะจนถึงตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่วรรณกรรมชิ้นนี้เพิ่งจะเป็นที่รู้จักหลังจากที่ผู้ปกครองนครมัทราส (Madras) มีคำสั่งให้ The Superintendent, Government Press จัดพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ. 1921 โดยมี Ranga Acharya and Kuppuswami Sastri เป็นผู้ตรวจชำระพร้อมคำอธิบายโดย Venkatesvara Sastri and Satakopa Acharya ในกวีนิพนธ์นี้เป็นบทร้อยกรองทั้งหมด มี 641 โศลกใน 10 สรรค ความโดดเด่นของเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติจะอยู่ในสรรคสุดท้ายคือบทที่ว่าด้วยการผจญมารของพระโพธิสัตว์ซึ่งพุทธโฆษาจารย์ได้นำเอาแนวคิดจากวรรณกรรมภาษาสันสกฤตเล่มอื่นๆ มาหลอมรวมกับความคิดสร้างสรรค์ของตัวเองแล้วปรับเปลี่ยนให้เป็นการผจญมารของพระโพธิสัตว์ในรูปแบบใหม่โดยมีกามเทพซึ่งเป็นเทพในตำนานฮินดูมาแสดงบทบาทของพญามาร จึงทำให้รูปลักษณ์ของกามเทพที่เป็นชายหนุ่มรูปร่างกลายเป็นพญามารที่มีความดุร้าย

วิธีการของพุทธโฆษาจารย์คือมีการกล่าวถึงกามเทพตั้งแต่โศลกแรก

ของสรรพคดี 1 ซึ่งเป็นบทบถน้อมพระพุทธรูปเจ้าว่าพระองค์จะเป็นเมฆดำที่มาดับไฟแห่งความทระนงของกามเทพ ราวกับเป็นการเกริ่นนำความเกี่ยวเนื่องระหว่างพระพุทธรูปองค์กับกามเทพ จากนั้นก็โยกกามเทพเข้าไปมีส่วนในสถานการณ์ต่างๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยเฉพาะสรรพคดี 6 อันเป็นบทที่พรรณนาถึงฤดูใบไม้ผลิซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เกี่ยวช้องกับกามเทพในตำนานฮินดูมากที่สุด เมื่อมาถึงฉากสุดท้ายของเรื่อง พุทธโฆษาจารย์ก็พลิกโฉมของกามเทพเป็นพญามาร ในกวีนิพนธ์นี้จะพบชื่อที่เป็นฉายาของกามเทพทั้งหมด 33 ชื่อ ใน 83 โศลก โดยสรรพคดีสุดท้ายพบมากที่สุดคือ 16 ชื่อ ใน 29 โศลก และรองลงมาคือสรรพคดี 6 มี 12 ชื่อ ใน 15 โศลก

ดังนั้น ในบทความนี้จึงมีจุดประสงค์ที่จะนำเสนอบทบาทของกามเทพที่เป็นเทพเจ้าแห่งความรักในตำนานฮินดู และบทบาทที่เป็นพญามารในวรรณกรรมพุทธประวัติเพื่อแสดงให้เห็นถึงสองบุคลิกของกามเทพที่ปรากฏใน “ปัทมจตุคามนิของพุทธโฆษาจารย์”

กามเทพในตำนานฮินดู

ตามคติความเชื่อของพราหมณ์ “กามเทพ” เป็นเทพเจ้าแห่งความรักซึ่งทำหน้าที่ยั่ววนหรือบันดาลให้ชายหญิงรักใคร่กันในทางประเวณี มีอาวุธคือธนูทำด้วยต้นอ้อย มีสายเป็นตัวผึ้งต่อๆ กัน ลูกศรมีปลายเป็นดอกไม้แทนเหล็ก ตามรูปมักทำเป็นชายหนุ่มรูปงาม ชื่นกแก้ว มีอัปสรเป็น

บริวาร มีธงพื้นแดงลายรูปมังกร (ธนิต อยุธยา 2513: 12-13) ส่วนวิลกินส์ (Wilkins) กล่าวว่า กามเทพนั้นมักปรากฏภาพเป็นชายหนุ่มรูปงามที่ถือธนูและลูกศรดอกไม้ไว้ในมือ และท่องเที่ยวไปในสามโลกพร้อมกับนางรตี ผู้เป็นชายนกกาเหว่า ฝั่งตัวผู้ ถูดูใบไม้ผลิที่มีตัวตน (วสันต์) และสายลมอ่อนๆ กามเทพมีฉายามากมายซึ่งบ่งบอกถึงอิทธิพลที่เขามีต่อมวลมนุษย์ ดังเช่น มทนะ (madana), มันทมะ (manmatha), มาระ (māra), ปรีทยุมนะ (pradyumna), อนันังคะ (anaṅga) เป็นต้น (Wilkins 1900: 261)

แหล่งกำเนิดของกามเทพนั้น ธนิต อยุธยา ได้อ้างจากพระราชนิพนธ์เรื่อง “ศกุนตลา” ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า

“เมื่อพระสวัยัมภูพรหม (นบุสกลิงค์) ได้มีกำเนิดขึ้นเองแล้ว ธรรมอันแรกที่ได้เกิดมีขึ้นในพรหมนั้นคือกาม อันเป็นประณมพีชแห่งมโน และซึ่งพระมุณีทั้งหลายได้ตรวจสอบดูแล้วด้วยปริชาญาณ ทราบแน่ชัดแล้วในใจว่า นั้น (กาม) คือเครื่องเชื่อมระหว่างสิ่งซึ่งเป็นอยู่และซึ่งหาไม่” ดังนี้ อนึ่งในอถรรพเวทมีบทสรรเสริญพระกามซึ่งอธิบายว่า ไม่ใช่ความใคร่ในเมถุนธรรมอย่างเดียว แท้จริงเป็นธรรมทั่วๆ ไป ในพระเวทอันเดียวกันนี้มีข้อที่กล่าวไว้ว่า พระกามก็คือพระอัคนีนั่นเอง ในไคตยัตริยพราหมณะมีกล่าวไว้ว่า กามเทพนั้นเป็นโอรสพระธรรมราชา (พระยม) และนางศรัทธาผู้ชายนางหนึ่งชื่อหริวศกล่าวว่าเป็นลูกพระลักษมี อีกแห่งหนึ่งกล่าวว่าเกิดมาจากพระหทัยแห่งพระพรหมา (พระผู้สร้างเป็นบุสกลิงค์ ไม่ใช่อันหนึ่งอันเดียวกับพรหมะ ซึ่งเป็นนบุสกลิงค์)” (ธนิต อยุธยา 2513: 13)

นอกจากนั้น กามเทพที่มีธนูและลูกศรดอกไม้เป็นอาวุธ มีวสันตฤดู (เพื่อนสนิท) และนางรตี (ชายนาง) เป็นผู้ติดตาม ยังถูกนำมาพรรณนาไว้ในวรรณคดีภาษาสันสกฤตของกาลิทาส ดังปรากฏในสรรคที่ 6 โสลกที่ 1 ของฤตสังหาร (วรลักษณ พับบรรจง 2534: 59) และสรรคที่ 3 โสลกที่ 35 ของกุมารสัมภวะ (พระมหาพรภวิทย์ อุปัชฌาย์ 2564: 92) ดังความว่า

(กฤตสังหาร: 6.1) นี่แน่ะนางที่รัก ฤดูใบไม้ผลิซึ่ง (ถือกันว่าเป็นเพื่อนรักของกามเทพ (โดย) มียอดอ่อนของต้นมะม่วงที่กำลังผลิดอกบานสะพรั่งเป็นเสมือนหนึ่งลูกธนูอันแหลมคม (ของพระองค์) มีหมู่ผึ้งหลวงที่บินตามกันมาเป็นแถวเป็นเสมือนหนึ่งสายธนูที่ส่งประกายแวววาว (ของพระองค์) เพื่อที่จะแย่งชิงจิตใจของบรรดาผู้ที่หมกมุ่นอยู่กับการร่วมภิรมย์รักให้แตกสลายไป ฤดูใบไม้ผลิ (นี้) กำลังจะมาถึงแล้ว

(กุมารสัมภวะ: 3.35) เมื่อพระมทนะ (กามเทพ) มีธนูดอกไม้ อันขึ้นสายไว้แล้ว พร้อมด้วยนางรติผู้เคียดข้างมาจนถึงสถานที่นั้น คู่รักทั้งหลายก็ได้ทำอารมณ์ความรู้สึกที่ห่อหุ้มด้วยรสรักอันมากยิ่งให้ปรากฏด้วยการปฏิบัติ

เห็นได้ว่า กามเทพที่บรรยายไว้ในวรรณคดีทั้งสองเรื่องของกาลิทาส เป็นเทพเจ้าแห่งความรักที่มีอาวุธเป็นลูกศรซึ่งเมื่อผู้ใดถูกลูกศรนี้ยิงใส่ก็เป็นอันต้องตกอยู่ในอำนาจแห่งความรักความลุ่มหลง ซึ่งในเบื้องต้นพุทธโฆษาจารย์ได้นำเอาแนวคิดนี้มาสอดแทรกไว้ในบางตอนของบทประพันธ์แล้ว ค่อยๆ พัฒนาเรื่องราวจนกามเทพมีบทบาทเป็นเทพเจ้าแห่งความรักในสรรคที่ 6 และเพิ่มบทบาทเป็นพญามารในสรรคที่ 10 ของ “ปัทมจตุตทนิ” (Warder 1988: 683)

กามเทพใน “ปัทมจตุตทนิของพุทธโฆษาจารย์”

ฉายาของกามเทพที่ปรากฏในตำนานฮินดูมีมากมายหลายชื่อด้วยกัน เช่น อภิรูป (งาม) ทรรปกะหรือทีปกะ (ผู้จุดไฟ) คัทยิตนุ, คฤตุและคฤตส (มักมากหรือแหลมคม) กามนและชรู (กำหนด) กันตุ (สบาย) กลาเกลี (สนุกและวุ่นวาย) มายี (ผู้ลวง) มรุทีป (ตะเกียงน้ำผึ้งปนหรือตะเกียงวสันต์) มูรมูร (ไฟลั่นเปรี๊ยะๆ) มุหิระ (ผู้ทำให้ฉงน) รากพณฑ (รากวณต์) คือก้านแห่งรากะ รูปัสตร์ (เครื่องประหารของความงาม) รัตนาริจ (มักมากในรากะ)

ศมานตก (ผู้ล้างความสงบ) เป็นต้น (ธนิต อัญโพรธิ์ 2513: 14) และด้วยความ
 คิดสร้างสรรค์ พุทธโฆษาจารย์ได้ใช้ความหลากหลายในฉายาของกามเทพนี้
 มาประพันธ์เรื่องราวต่างๆ ใน “ปัทยจุฑามณี” ซึ่งพบว่า มีฉายาของกามเทพ
 อยู่ 33 ชื่อใน 83 โศลก รายละเอียดทั้งหมดจะแสดงไว้ในตารางต่อไปนี้

ตารางแสดงรายชื่อฉายาของกามเทพ ความหมายและโศลกที่ปรากฏ

ฉายาของกามเทพ	ความหมาย	สรรคและโศลกที่ปรากฏ
กันทรประ (kandarpa)	ผู้ทำให้เกิดความรุ่มร้อนใน กามารมณ์	(1.1) (9.71) (9.77) (10.15) (10.22)
อนังคะ (anaṅga)	ผู้ไม่มีรูปร่าง	(1.6) (1.58) (1.73) (4.15) (5.40) (6.12) (7.14) (7.54) (9.72) (10.1) (10.2)
มาระ (māra)	ผู้ผลาญ	(3.59) (6.9) (6.10) (6.21) (10.3) (10.29) (10.36) (10.40) (10.45) (10.46)
กามะ (kāma)	ผู้ทำให้เกิดความใคร่ ปรารถนา	(4.75) (6.14) (10.47)
ปรัฑยุมนะ (pradyumna)	ผู้ทรงอำนาจอย่างเด่นชัด	(7.25)
มันมถะ (manmatha)	ผู้ก่อกวนหัวใจให้เกิดรัก	(9.82)
มทนะ (madana)	ผู้ทำให้ลุ่มหลงจนมัวเมา	(10.12) (10.18) (10.48)
คัมพวาริ (sambarāri)	ผู้เป็นศัตรูของพระศิวะ	(7.5) (10.38)
ศูรปกาสนะ (śūrpakaśāsana)	ผู้สั่งสอนศูรปกะ	(6.23)
กุสุมายุดะ (kusumāyudha)	ผู้มีอาวุธเป็นดอกไม้	(1.61) (1.70) (4.13)
กุสุมาสตระ (kusumāstra)	ผู้มีลูกศรเป็นดอกไม้	(10.35)
ปุષปศาราสนะ (puṣpaśarāsana)	ผู้มีคันศรเป็นดอกไม้	(10.58)

บุษปศระ (puspasara)	ผู้มีลูกศรเป็นดอกไม้	(10.10)
บุษปายุธะ (puspāyudha)	ผู้มีอาวุธเป็นดอกไม้	(6.8) (10.33) (10.43)
เจโตภู (cetobhū)	ผู้เกิดจากใจ	(4.73) (6.7)
มกรหวัชระ (makaradhvaja)	ผู้มีธงเป็นรูปมกร	(1.63) (4.63) (6.24) (10.4) (10.37)
ปัญจศระ (pañcasara)	ผู้มีลูกศร 5 ชนิด	(2.4)
มีนหวัชระ (mīnadhvaja)	ผู้มีธงเป็นรูปปลา	(2.44)
ศพรหวัชระ (sapharadhvaja)	ผู้มีธงเป็นรูปปลาการ์ป	(2.42)
มกรเกตนะ (makaraketana)	ผู้มีมกรเป็นสัญลักษณ์	(6.1) (10.11) (10.21) (10.49)
ฉษหวัชระ (jhasadhvaja)	ผู้มีธงเป็นรูปปลา	(6.3)
มกรเกตุ (makaraketu)	ผู้มีมกรเป็นสัญลักษณ์	(10.31)
สมระ (smara)	ผู้รักความทรงจำ	(3.8) (4.76) (10.34)
มโนภาวะ (manobhava)	ผู้เกิดจากใจ	(3.47) (6.6) (6.33) (9.44)
มโนภู (manobhū)	ผู้เกิดจากใจ	(4.74) (4.77) (9.83)
เจโตภาวะ (cetobhava)	ผู้เกิดจากใจ	(6.11) (10.39)
อิक्षุณวะ (ikṣudhanva)	ผู้มีคันศรทำจากลำอ้อย	(5.23)
บุษปธันวะ (puspadhanva)	ผู้มีคันศรทำจากดอกไม้	(5.60)
อายุคพาณะ (ayugmabāna)	ผู้มีลูกศรเป็นเลขคี่	(7.20)
อนันยโยนิ (ananyayoni)	ผู้ที่ไม่ได้เกิดจากใคร	(6.22) (7.11)
มนันยโยนิ (mananyayoni)	ผู้มีที่มาสมควรแก่การยกย่อง	(7.2)
อาตมโยนิ (ātmayoni)	ผู้เกิดเอง	(10.32)
ศฤงคารโยนิ (srīṅgārayoni)	ผู้เป็นบ่อเกิดแห่งความรัก	(4.23) (8.28)

จากตารางข้างต้นนี้ เห็นได้ว่า สรรคที่ 10 มีฉาษาของกามเทพมาก ที่สุดคือ 16 ชื่อใน 29 โศลก

และรองลงมาคือสรรคที่ 6 มี 12 ชื่อใน 15 โศลก ซึ่งเหมือนกับบอก เป็นนัยว่า พุทธโฆษาจารย์มีจุดประสงค์ที่จะเน้นบทบาทของกามเทพใน สองสรรคนี้

กามเทพในบทบาทของเทพเจ้าแห่งความรัก

ในสรรคที่ 6 เป็นบทที่ว่าด้วยฤดูใบไม้ผลิ พุทธโฆษาจารย์ได้พรรณนา ถึงสิ่งต่างๆ ที่ปรากฏขึ้นในช่วงเวลานั้น มีต้นมะม่วง ฝูงผึ้ง นกกากเหว่า และ สายลมอ่อนๆ ซึ่งล้วนเป็นบริวารในอาณาจักรของกามเทพทั้งสิ้น ดังปรากฏ ในโศลกที่ 1 ของสรรคนี้ (Acharya & Sastri 1921: 155)

ปราทพรวุ สมยะ สุกโค วสนตะ ปรสตาวนาลิกุลโกกิลกุชิตานาม |
พาณาศโย มกรเกตนสายกานา เมาทูรติโก มลยมารุตนิรมมานาม || 6.1 ||

(คำแปล) ฤดูใบไม้ผลิที่เป็นฤดูแห่งความรุ่งเรืองได้ปรากฏขึ้นแล้ว เริ่ม ด้วยเสียงร้องของนกกากเหว่า (เสียงบินหึ่งๆ) ของฝูงผึ้ง (และเสียงกระพือ) ของปีกขนนกที่ปลายลูกศรของมกรเกตนะ (กามเทพ) ผู้เป็นไทรอาจารย์ (ที่ สามารถพยากรณ์เวลา) ของลมที่พัดออกจากเทือกเขามลยะ

ฤดูใบไม้ผลิซึ่งเปรียบเสมือนเป็นเพื่อนหรือบริวารของกามเทพ (Monier-Williams 1899: 930) ก็มีบทบาทปรากฏอยู่ในโศลกที่ 5 ของ สรรคนี้ (Acharya & Sastri 1921: 157)

อุณไมจยณ ปริณตจจทกถยจุลิกา- มุทภายน มกุลขาลกโรมหรัชม |
อุลโลลยณ ภรมเรศภร์ ตตานา- มุทยานภุช วิชหาร วสนตกาละ || 6.5 ||

(คำแปล) ฤดูใบไม้ผลิ (วสันต์) ได้ท่องเที่ยวไปอย่างสุขสำราญใน บริเวณอุทยาน ซึ่งทำให้เสื่อรดอกของหญิงสาวคือใบไม้แก่ของเถาวัลย์ ร่วงหล่น ทำให้ขนคือดอกตูมตั้งชูชัน (และ) ทำให้ปอยผมคือฝูงผึ้งสีดำ กระเจิดกระเจิง

ส่วนกามเทพได้ปรากฏตัวเป็นผู้โชกโชนในการต่อสู้จนต้องเปลี่ยนสายธนูและคันธนูใหม่ และได้ใช้สายธนูและคันศรนี้สาธตลูกศรที่ทำด้วยดอกไม้เพื่อครอบงำจิตใจของมวลมนุษย์ ดังในโคลกที่ 21 และ 33 (Acharya & Sastri 1921: 164, 169)

อนกสครามิวิมรทศิรณนำ

ปฺรณเมารวิมปนีย มาระ |

โกทณททยษฏฺรณกรณททยษฏฺ-

รปฺรณเมารวิมกโรท ทฺวิเรเษะ || 6.21 ||

(คำแปล) หลังจากได้ทิ้งสายธนูเส้นเก่าซึ่งชำรุดเพราะแรงเสียดทาน (กับลูกศร) ในการต่อสู้มากมาย มาระ (กามเทพ) ได้ทำสายธนู (เส้นใหม่) ที่ไม่เคยมีมาก่อนด้วยตัวผึ้ง (ที่นำมาร้อยต่อๆ กัน) สำหรับคันธนูคือต้นอ้อย (ที่เต็มไปด้วย) ด้วยน้ำหวาน

มโนภโว มณทลิตาสตรเมารวิกา-

คฺทริวิษเฬารวิรวิตามพรม |

อเสษสํสาริกเสมุชมิโซ

ววรัช จุตางฺกุรศาคตสายกาน || 6.33 ||

(คำแปล) มโนภาวะ (กามเทพ) ผู้ทำให้ท้องฟ้าตั้งกึกก้องด้วยเสียงดีดอันลุ่มลึกของสายธนูที่มีคันศรโค้งงอได้สาธตลูกศรที่มีปลายแหลมคือดอกตูมของต้นมะม่วงลงมาเพื่อครอบงำจิตใจของสรรพสัตว์

จาก 4 โคลกข้างต้น เห็นได้ว่า กามเทพซึ่งมีฤดูใบไม้ผลิ (วสันต์) ต้นมะม่วง ผึ้ง ผึ้ง นกกาเหว่า และสายลมอ่อนๆ เป็นบริวารตามคติของตำนานฮินดูนั้น แม้จะดูเหมือนนักรบที่ถือคันศรพร้อมออรบได้ทุกเมื่อแต่จุดประสงค์ของการยิงลูกศรก็เพื่อให้มวลมนุษย์เกิดความลุ่มหลงในทางกามารมณ์เท่านั้น พอมาในสรรคที่ 10 พุทธโฆษาจารย์ได้เปลี่ยนรูปลักษณะของกามเทพในตำนานฮินดูมาเป็นพญามารที่มีแขนนับพันสวมเสื้อเกราะสีดำนำกองทัพอันมหึมาเข้าโจมตีพระโพธิสัตว์ซึ่งประทับนั่งอยู่ ณ โคนต้นโพธิ์ (Acharya & Sastri 1921: 262-263) ทั้งนี้กวีท่านนี้อาจได้แนวคิดจากพุทธจริตของอศวโฆษะที่กล่าวว่า คนทั้งหลายในโลกย่อมเรียกกามเทพผู้มีอาวุธอันวิจิตรงดงาม ผู้มีดอกไม้เป็นศร ผู้เป็นเจ้าของในเรื่องความรัก และผู้เป็นศัตรูแห่งความหลุดพ้นว่า “พญามาร” (สำเนียง เลื่อมใส 2564: 271)

จึงได้วางโครงเรื่องให้กามเทพมาแสดงอีกบทบาทหนึ่งคือเป็นพญามารในตอนท้ายของบทประพันธ์นี้ ซึ่งยังไม่เคยปรากฏในวรรณกรรมพุทธประวัติเล่มอื่นๆ

กามเทพในบทบาทของพญามาร

1. ความหมายของคำว่า “มาร”

คำจำกัดความของ “มาร” ที่ให้ไว้ในหนังสือทางพุทธศาสนาต่างๆ มีดังนี้

พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหาหมกฏุราชีวิตาลัย

(1) สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่ม 2 ภาค 1

ชื่อว่า มารในคำว่า มาโร ปาปิมานี้ ชื่อว่า มาร เพราะประกอบสัตว์ไว้ในความพินาศ ทำให้ตาย บทว่า ปาปิมา เป็นไวพจน์ของคำว่า มารนั้นนั่นเอง จริงอยู่ มารนั้น ท่านเรียกว่า มาร เพราะประกอบด้วยบาปธรรมแม้คำว่า กัณหา อันทกะ นมุจิ ปมัตตพันธุ ก็เป็นชื่อของมารนั้นเหมือนกัน (มหาหมกฏุราชีวิตาลัย 2556: 390)

(2) สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่ม 1 ภาค 2 มารสังยุตต์

ชื่อว่ามารเพราะทำเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติเพื่อก้าวล่วงวิสัยของตนให้ตาย มารนั้นมีหลายชื่อ เป็นต้นว่า กัณหา อธิปติ วสวัตติ อันทกะ นมุจิ ปมัตตพันธุ (มหาหมกฏุราชีวิตาลัย 2556: 3)

“The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature” มีข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับมาร ดังนี้ (Dayal 1975: 306-308)

(1) ในคัมภีร์อถรรพเวทกล่าวถึงมารว่า มีความเกี่ยวข้องกับพระยายมราช ความตายและอำนาจชั่วร้ายอื่นๆ

(2) ในวรรณกรรมยุคหลังพระเวท มีข้อความหลายแห่งเรียก มฤตยู (ความตาย) ว่า ปาปิมา ชั่วร้าย หรือ ใจมาร

(3) ในวรรณกรรมทางพุทธศาสนา เรียกมารว่า นมุจิ และในคัมภีร์พระเวท นมุจิ คือ อสูร และในวรรณกรรมพุทธศาสนายุคต้นๆ จะมีคำว่า

“มาร” “นมุจิ” และ “ปาปมัน” ปรากฏอยู่

พจนานุกรมฉบับภาษาไทย

(1) มาร (บาลี: มาร; อังกฤษ: Māra มาจากรากศัพท์ มรฺ แปลว่า “ตาย” มารจึงแปลว่า “ผู้ทำให้ตาย”) หมายถึง เทวดาจำพวกหนึ่ง มีใจบาป พยายามขาคอยกีดกันไม่ให้ทำบุญ ในวรรณกรรมไทย “มาร” หมายถึง ยักษ์ ดัวย (ราชบัณฑิตยสถาน 2556: 904)

(2) มาร หมายถึง สิ่งที่น่ากลัวทำให้ตายจากความดี หรือจากผลที่หมาย อันประเสริฐ, ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางไม่ให้บรรลุความดี (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) 2551: 318)

สรุปได้ว่า คำว่า “มาร” อาจหมายถึงเทวดาประเภทหนึ่งที่เป็น ปฏิปักษ์กับผู้ที่ทำความเพียรเพื่อการตรัสรู้ หรืออาจเป็นคำที่ใช้เปรียบเทียบกับสิ่งชั่วร้ายต่างๆ เช่น กิเลส ตัณหา ที่คอยมาขัดขวางหลอกล่อให้บุคคลลุ่มหลงจนไม่สามารถบรรลุเป้าหมายในการทำความดีได้ “มาร” ในทางพุทธศาสนา ก็มีหลายชื่อด้วยกัน ดังเช่น ปาปิมา กัณหะ อธิบัติ วสวัตตี อันตะคนมุจิและปมัตตพันธุ

2. มารในวรรณกรรมพุทธศาสนาภาษาสันสกฤต

มารที่ปรากฏในวรรณกรรมพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตมี 2 ประเภท ดังนี้

มารที่มีตัวตน หมายถึง เทพในตำนานที่มีความโดดเด่นเฉพาะตัว เหมือนท้าวสักกะ เป็นหัวหน้าของกลุ่มเทวดานับล้านที่เรียกว่า มารกายิกะ (mārakāyikas) และได้ชื่อว่าเป็นเทพเจ้าแห่งราคะและตัณหา (Dayal 1975: 308) ในพุทธจรีตได้ระบุชัดเจนว่า “กามเทพ” หรือเทพแห่งความรัก ที่มีอาวุธอันวิจิตรและมีดอกไม้เป็นศร แต่เป็นศัตรูกับความหลุดพ้นคือ “พญามาร” ซึ่งเทพองค์นี้มีบุตรชื่อว่า วิกรมะ หรรษะ และทรปะ และธิดาทั้งสาม คือ อรติ ปริติ และตฤช (สำเนียง เลื่อมใส 2564: 271-272) ส่วนพญามารในมหาเวสตุอวทานมีชื่อว่า “นมุจิ” ผู้สวมเสื้อเกราะแน่นหนาและยกธงปลิ้วไสว มีบุตรชื่อขนิสฺสุตะ (สำเนียง เลื่อมใส 2557: 186, 306) แสดงว่าพญา

มารในพุทธจริตและในมหาวัสตุเป็นมารที่มีตัวตน แม้ในปัทมปุจฉามณี พุทธโฆษาจารย์จะใช้ฉายาต่างๆ ของกามเทพที่มีอยู่ 16 ชื่อในสรรคที่ 10 และไม่ได้ระบุว่ากามเทพคือพญามารเช่นเดียวกับในพุทธจริต แต่กามเทพในสรรคนี้มีบทบาทเหมือนกับพญามารคือเป็นมารที่มีตัวตนซึ่งชี้ข้างคีรีเมฆลำนากองทัพของตนออกไปขับไล่พระโพธิสัตว์จากโพธิบัลลังก์ ดังปรากฏในโคลกแรกของสรรคที่ 10 ของ “ปัทมปุจฉามณีของพุทธโฆษาจารย์” (Acharya & Sastri 1921: 247)

อดรานตเร นิพิทมาสถิตโพธิมุล-

มาเวควานภิกษิเชณยิขรุมนินทรม |

อธยาสย มตตกริณ คิริเมฆลาชย-

มาหุตไสยนิวโท นีรคาทนงคะ || 10.1 ||

(คำแปล) ในระหว่างนั้น อนึ่งคะ (กามเทพ) ซึ่งลนลานที่จะยกทัพไปต่อสู้ขับไล่พระมุนีผู้ประเสริฐสุดที่ประทับอยู่อย่างมั่นคง ณ โคนต้นโพธิ์ หลังจากขึ้นไปบนหลังข้างตมันที่ชื่อว่าคีรีเมฆลา ได้เรียกเหล่าพยุหเสนา (มารรวมตัวกัน) แล้วก็เคลื่อนทัพออกไป

มารที่ไร้ตัวตน ในวรรณกรรมพุทธศาสนายุคหลัง ได้มีการแบ่งมารออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่ เทวบุตร (มารคือเทพบุตร) กิเลสมาร (มารคือกิเลส) ชันธมาร (มารคือขันธ 5) และมัจจุมาร (มารคือความตาย) (Dayal 1975: 310) แต่ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม มีมารเพิ่มอีกประเภทหนึ่งคือ อภิสังขารมาร ได้แก่ มารที่เป็นอภิสังขาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) 2548: 173-174) โดยมารประเภทแรกคือ เทวบุตรถูกจัดเป็นมารที่มีตัวตนดังพญามารในวรรณกรรมทั้งสามข้างต้น ส่วนมารอีกสามประเภทเป็นมารที่มีลักษณะเป็นนามธรรม คือเป็นสัญลักษณ์แห่งความชั่วร้าย บาบ ความอยาก และการยั่วยวน แม้จับต้องไม่ได้ แต่มีอิทธิพลทำลายการทำความดีของบุคคลได้ คิดาทั้งสามของมารที่มีชื่อว่า ตัณหา อรติ และราคะ ก็ถือว่าเป็นมารประเภทไร้ตัวตน (Dayal 1975: 308) ซึ่งในมหาวัสตุมารประเภทนี้คือกองทัพทั้ง 8 ของพญามารนมุจิ ดังปรากฏในโคลกที่ 20-21 ของบทที่ว่าด้วยการผจญมารของพระโพธิสัตว์ (สำเนียง เลื่อมใส 2557: 186, 522-523)

กามา เต ปรตมา เสนา ทวติยา อารติ วุจจติ |
ตฤติยา กษุติปิปาสา จ จตุรฎิ ตฤษณา วุจจติ || 20||
ปจมา สตยานมิทธี เต ชษฐี ฎิรุ ปรวุจจติ |
สปรตมา วิจิกิตสา เต มานารุโถ โภติ อษฎุมมา |
โลโถ ติ โศลโก สตกาโร มิถยาลพโร จ โม่ ยโศ || 21 ||

(คำแปล)(20) “ก่องทัฬแรกของท่านเรียกว่ากาม (ความรัก) ก่องทัฬที่สองเรียกว่าอารติ (ความไม่พอใจ) ก่องทัฬที่สามเรียกว่ากษุติปิปาสา (ความหิวและความกระหาย) ก่องทัฬที่สี่เรียกว่าตฤษณา (ความอยาก)”

(21) “ก่องทัฬที่ห้าเรียกว่าสตยานมิทธี (ความเกียจคร้านและความเฉื่อยชา) ก่องทัฬที่หกเรียกว่าฎิรุ (ความกลัว) ก่องทัฬที่เจ็ดเรียกว่าวิจิกิตสา (ความสงสัย) ก่องทัฬที่แปดเรียกว่ามานะ (ความถือตัว) นอกจากนี้ยังมีความโลภ การยกย่อง การสักการะ และยศศักดิ์ที่ได้มาด้วยการหลอกลวงด้วย”

จากข้อมูลข้างต้นเห็นได้ว่า พญามารที่ปรากฏในพุทธจริต มหาวัสตุ และปัทยจุทามณิของพุทธโฆษาจารย์ ล้วนเป็นมารประเภทมีตัวตน ซึ่งพญามารเหล่านี้จะใช้ยุทธวิธีในการต่อสู้กับพระโพธิสัตว์แตกต่างกันตามรูปแบบการประพันธ์ของกวีแต่ละท่าน ดังจะนำเสนอในลำดับต่อไป

3. ยุทธวิธีที่พญามารใช้ในการต่อสู้กับพระโพธิสัตว์

แม้พญามารในแต่ละวรรณกรรมพุทธประวัติภาษาสันสกฤตจะมีจุดประสงค์เดียวกัน คือต้องการขัดขวางพระโพธิสัตว์ไม่ให้บรรลุพระสัมโพธิญาณ แต่วิธีการขับไล่พระองค์ให้ออกจากโพธิบัลลังก์นั้น กวีแต่ละท่านได้ใช้จินตนาการของตัวเองในการประพันธ์ให้มีความหลากหลายแตกต่างกันไป ดังนี้

มหาวัสตุ

ในบทว่าด้วยความพ่ายแพ้ของมาร พญามารได้เหาะเข้าไปใกล้ต้นโพธิ์ที่พระโพธิสัตว์ประทับนั่งอยู่ก่อนจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า แล้วกล่าวชักชวนพระองค์ให้กลับไปเป็นพระราชapakครองราชอาณาจักร ดังปรากฏในคาถา

ต่อไปนี่ (สำเนียง เลื่อมใส 2557: 304)

“ข้าแต่พระผู้กล้าหาญและมีพระเกียรติยิ่งใหญ่ ตราบใดที่
พระองค์ยังหนุ่มแน่นและไม่มีโรคร้าย ขอจงเสวยความสุขที่มนุษย์ทั้ง
หลายปรารถนา และจงประทับอยู่ในวังของพระบิดาเถิด” (3)

“ขอพระองค์จงอยู่ครองแผ่นดินอันน่ารื่นรมย์กว้างใหญ่ที่มี
ทะเลเป็นขอบเขต ข้าแต่พระเคาตมะ ขอจงประกอบพิธีบูชาญอัน
ยิ่งใหญ่แล้วปกครองราชอาณาจักรเถิด” (4)

“เพราะเมื่อพระองค์ทรงประกอบพิธีบูชาญเหล่านี้ เหล่า
เทวดาชั้นดาวดึงส์พร้อมทั้งพระอินทร์ก็จะพากันยินดีในความสุขที่
น่าปรารถนา....” (6)

“เพื่อนเอ๋ย เมื่อเป็นเช่นนี้ ขอจงฟังและจงทำตามคำพูดของ
ข้าพเจ้าเถิด ขอพระองค์อย่าทิ้งผล (ความสุข) ที่มีอยู่ในปัจจุบันแล้ว
ได้พบความพินาศในอนาคตเลย” (7)

ครั้นไม่สามารถหว่านล้อมพระโพธิสัตว์ด้วยคำพูดได้ พญามารจึง
สวมเสื้อเกราะถือธนูนำกองทัพหมู่สัตว์ที่นำกลวและดุร้ายส่งเสียงโห่ร้องดัง
กึกก้องสนั่นหวั่นไหว เหมือนกับกำลังจะยกกองทัพไปทำอันตรายในสนามรบ
ดังภาพเหตุการณ์ที่บรรยายในโคลกต่อไปนี่ (สำเนียง เลื่อมใส 2557: 308)

พญามารผู้ถือธนูอันวิจิตรก้าวขึ้นสู่พาหนะที่เทียมด้วยม้า
หลายพันตัวแล้ว เปล่งเสียงดังกึกก้องว่า “จงฆ่าเขา จงฆ่าเขา จงรีบ
จับเขา” (2)

หมู่รากลสที่นำกลวผู้มีใบหน้าเป็นข้าง เป็นแพะ เป็นม้า เป็น
อูฐ และมีมือถือสากเดินไปรอบๆ พระโพธิสัตว์ผู้ทรงกำจัดศัตรู ด้วย
อาการที่น่าสะพรึงกลัว (3)

ฝูงงูพิษที่มีลำตัวใหญ่ๆ พวกหนึ่งโผล่ขึ้นมาจากแผ่นดินแล้วชู
ด้วยเสียงอันน่ากลัวว่า “จงฆ่าเขา จงจับเขา” (4)

บางพวกคายงูออกจากปาก บางพวกพ่นไฟ บางพวกพ่นยา
พิษ หมู่ปีศาจบางพวกจูงช้างเดินตรงเข้าไปหาพระโพธิสัตว์ (5)

บางพวกแบกยอดภูเขามาพุ่มใส่พระมุนี หมู่ปีศาจบางพวก
โปรยฝนถ่านเพลิงลงมาจากท้องฟ้า (6)

บางพวกหมุนกงจักรที่มีรอบวงเป็นใบมีดแหลมคมขณะยืนอยู่
บนท้องฟ้า พร้อมกันนั้น ในท้องฟ้าก็มีอสุนีบาตฉายแสงปลาบแปลบ
และส่งเสียงดังน่ากลัว (7)

ในที่สุด ฝ่ายพญามารพร้อมทั้งไพร่พลและกองทัพต้องพ่ายแพ้อย่าง
ราบคาบเพราะเสียงกระแอม (ของพระผู้มีพระภาคเจ้า) ที่โคนต้นโพธิ์
(สำเนียง เลื่อมใส 2557: 313)

เห็นได้ว่า พญามารใน “มหาวิสต์” จะใช้ยุทธวิธี 2 อย่างคือ เริ่มด้วย
การใช้คำพูดหวานล่อมให้พระโพธิสัตว์กลับไปเป็นพระราชชาติที่ยิ่งใหญ่และ
ประกอบพิธีบูชาัญเพื่อเสวยสุขในปัจจุบัน เมื่อไม่สำเร็จก็ใช้การข่มขู่ด้วย
กองทัพหมู่สัตว์ที่น่ากลัวและดุร้ายส่งเสียงโห่ร้องดังกึกก้องสนั่นหวั่นไหว แต่
ทั้งสองวิธีนี้ก็ไม่สามารถทำอะไรพระโพธิสัตว์ได้

พุทธจรีต

ในพุทธจรีต พญามารถือธนูที่ทำด้วยดอกไม้และลูกศรทั้งห้าเดินทาง
พร้อมบุตรและธิดาไปที่โคนต้นโพธิ์ได้กล่าวกับพระมุนีผู้ประทับนั่งอยู่บน
อาสนะอย่างสงบว่า (สำเนียง เลื่อมใส 2564: 273)

“ดูก่อนนักรบผู้กลัวความตาย พระองค์จงลุกขึ้น จงทำหน้าที่
ของตน จงละทิ้งโมกษธรรม จงชนะโลกนี้ด้วยลูกศรและด้วยการ
บูชาัญ แล้วรับเอาโลกของพระอินทร์ต่อจากโลกนี้เถอะ” (9)

“เพราะว่า นี่เป็นทางดำเนินที่มีเกียรติ ซึ่งพระราชาทั้งหลาย
ในปางก่อนได้ทรงดำเนินแล้ว การบำเพ็ญวัตรปฏิบัติของผู้ขอเช่นนี้
นับว่าไม่เหมาะแก่ผู้เกิดในตระกูลแห่งราชกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่เลย” (10)

เมื่อพญามารไม่สามารถใช้คำพูดหว่านล้อมพระโพธิสัตว์ได้ จึงใช้วิธี
ยิงพระโพธิสัตว์ด้วยลูกศร ดังโคลงต่อไปนี้ (สำเนียง เลื่อมใส 2564: 274)

ถึงแม้พญามารจะกล่าวถ้อยคำต่างๆ ดังกล่าวมาฉะนี้ แต่พระ
ศากยมุนีก็ไม่ทรงสนพระทัยและไม่ทรงละทิ้งการนั่งแต่อย่างใด จาก
นั้น พญามารครั้นจัดให้บุตรและธิดาอยู่ข้างหน้าแล้วจึงได้ยิงลูกศร
เข้าใส่พระศากยมุนี (14)

การยิงลูกศรก็ยังไม่สามารถทำให้พระมุนีหวั่นไหวได้ พญามารจึง
เปลี่ยนกลยุทธ์เป็นการใช้กองทัพของตนที่มีรูปร่างน่าเกลียดน่ากลัวเข้ามา
หลอกหลอนพระองค์ ดังในโคลงต่อไปนี้ (สำเนียง เลื่อมใส 2564: 275, 279)

“เพราะฉะนั้นพระศากยมุนีจึงไม่เหมาะที่จะใช้ลูกศรแห่ง
ดอกไม้ ไม่เหมาะที่จะใช้ความสนุกสนาน และไม่เหมาะที่จะใช้การ
โน้มน้าวให้ยินดีในกาม พระองค์เหมาะที่จะใช้การข่มขู่ การดูดำและ
การโจมตีด้วยเหล่าภูตผีที่น่ากลัว” (17)

จากนั้น พญามารจึงออกคำสั่งให้กองทัพภูตผีที่คึกคะนองไปหลอก
หลอนพระมหาฤๅษีเพื่อให้ทรงสะดุ้งตัว ครั้งนั้น เหล่าเสนามารจึงพร้อมใจ
กันเพื่อจะทำลายความมั่นคงในพระทัยของพระมหาฤๅษีด้วยอำนาจของ
ตนๆ (34)

แต่พระมุนีก็ไม่ทรงสะทกสะท้านต่อกองทัพมารเหล่านั้น ทำให้พญา
มารหดหู่และหมดความพยายามจึงหนีไปพร้อมกับกองทัพที่แตกกระเจิงไป
คนละทิศคนละทาง

กลวิธีที่พญามารใช้ในพุทธจรีตจะเหมือนกับในมหาวีรสุตคือใช้การ
หว่านล้อมด้วยคำพูดก่อนแล้วใช้การข่มขู่ด้วยกองทัพที่น่ากลัว แต่ในระหว่าง

นั้น พญามารในมหาวัดสุตไม่ได้ใช้การยิงลูกศรไปที่พระโพธิสัตว์เหมือนกับพญามารในพุทธจริต

ปัทมจตุรทนต์ของพุทธโฆษาจารย์

ในปัทมจตุรทนต์ของพุทธโฆษาจารย์ กามเทพที่กลายเป็นพญามารได้ใช้ยุทธวิธีในการขับไล่พระโพธิสัตว์ให้เสด็จออกจากโพธิบัลลังก์ตามลำดับดังนี้

1. ใช้เสียงอึกทีกครึกโครมของกลองรบและฟุ่่นละองที่ฟุ้งกระจายไปทั่วท้องฟ้าจากการกรีธาทัพของกองกำลัง 4 เหล่า (จตุรคพล) ได้แก่ เหล่าช้าง เหล่ารถ เหล่าม้า และเหล่าราบ ซึ่งมีขนาดใหญ่โตมโหฬารเพื่อทำลายสมาธิของพระโพธิสัตว์แต่กลับไปนำความทุกข์ร้อนแก่สรรพสัตว์ในสามโลกดังโคลงต่อไปนี้ (Acharya & Sastri 1921: 253, 259-260)

อภยทุกไตรมิตไสนยปราคชาไล- รนธีกฤตาทฤตคามพิงควานาม |
อวิศจกร ภูวเนษุ ปรี นิปีทา- มาทมพระ ปฎุโท มทนปรยาณ || 10.12 ||

(คำแปล) เสียงอึกทีกที่เกิดจากกลองรบในระหว่างกรีธาทัพของมทนะ (กามเทพ) ได้ก่อความทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัสแก่สิ่งมีชีวิตทั้งหลายในสามโลกมีพญานาคเป็นต้นซึ่งมีดวงตาอันตื่นตระหนกถูกทำให้มืดบอดเพราะฟุ่่นควันที่ฟุ้งกระจายขึ้นมาจาก (การรวมพล) ของกองทหารจำนวนนับไม่ถ้วน

เปรราผานธกริตทิตสาวลเย ปรสรูป- ดยจณณขล รชสิ รุทธนโก'วกาเศ |
ปาตาลโลก อิว ภูวโลโย พภูว ภูสนิวเศ อิว ปุณญกฤตา นิวาสะ || 10.24 ||

(คำแปล) เมื่อฟุ่่นธูลีที่บดบังขอบฟ้าจนมืดมิดแล้วเคลื่อนตัวอย่างไม่หยุดยั้งไปปกคลุมทั่วบริเวณท้องฟ้า โลกมนุษย์ได้กลายเป็นเหมือนนรก (และสวรรค์) ซึ่งเป็นที่อยู่ของผู้ที่ทำบุญกุศลก็ได้กลายเป็นเหมือนที่อยู่ของโลกมนุษย์

2. โจมตีด้วยการยิงลูกศรใส่พระองค์ แต่ก็ไร้ผล ดังปรากฏในโคลง

ต่อไปนี่ (Acharya & Sastri 1921: 264)

ตสยานติเก ศมทนามฤตวาริราเศ- รุมุกตา พงูวรมลา วิศิขาเย สมรสย |

ศุทธาตนามฤตทานมโณนนตีนา ก็ กีน ลิชยติ กฤตาคหยปภษกาณาม || 10.34 ||

(คำแปล) ลูกศรอันไร้ที่ติของสมระ (กามเทพ) ได้ถูกยิงออกไปอยู่ตรงหน้าพระพักตร์ของพระผู้เป็นมหาสมุทรแห่งน้ำอมฤตซึ่งมีทั้งความสงบ (ศมะ) และอินทริยสังวร (ทมะ) (แต่) ทำไมจึงยังไม่ถูกเป้าหมาย (ทั้งๆ) ที่ติดปีกขนนกอันทนทาน หรือว่า (ปลายอันแหลมคมของลูกศร) ไม่สามารถทำ(อันตราย) แก่ (พระโพธิสัตว์) ผู้มีจิตใจบริสุทธิ์และสูงส่งจากผลแห่งการให้ทาน

3. ใช้ลมมหาประลัยก่อกวนพระองค์ ดังในโคลงต่อไปนี่ (Acharya & Sastri 1921: 267)

อิถถิ ชคตตรยติรสกรณษเมษุ สรวेषุ หนต วิศิเชษุ นิรรถเกษุ |

ไวรครหानรหุทยो मलय तस्य मा रो महाप्रलयमरुतमातिथेत || 10.40 ||

(คำแปล) ดังนั้น เมื่อลูกศรเหล่านี้ซึ่งเคยเอาชนะทั้งสามโลกมาแล้วแต่อนิจจา (บัดนี้) กลับใช้การไม่ได้ทั้งสิ้น มาระ (กามเทพ) ผู้มีใจหม่นหมองเพราะความเกลียดชัง จึงได้สั่งการให้ลมที่ทำให้ลายล้างโลกในเวลาสิ้นกาลปีไปก่อกวนพระมุนีพระองค์นั้น

4. เมื่ออาวุธยุทโธปกรณ์ที่มีมากมายใช้การไม่ได้ พญามารก็พยายามใช้คำพูดขับไล่มหาบุรุษแทน แต่ก็ต้องพ่ายแพ้แตกทัพไปเพราะพระสุรเสียดที่เปล่งออกมา (Acharya & Sastri 1921: 269)

ไวว ตวทियमितมาสวมสมทिय- มุตถาย ตูรณมมุตเต สหสาปยาति |

อาปุริตา प्रमपरमिता मिव दत्तसाक्षिणि मम महापुटनेत्येवजต || 10.44 ||

(คำแปล) (กามเทพ) ได้กล่าว (กับพระมุนี) ว่า “อาสนะนี้ไม่ใช่ของท่านเลย แต่เป็นของข้าพเจ้าต่างหาก ท่านจงลุกขึ้นจากอาสนะนั้นโดยเร็ว และจงออกไปเดี๋ยวนี้ ข้าพเจ้าเป็นเพียงผู้เดียวเท่านั้นที่บำเพ็ญบารมีขั้นสูงสุด

“โดยกองทัพอันยิ่งใหญ่ของข้าพเจ้านั้นเป็นสักขีพยาน”

องคตปรัสาย กรปลลวมาทิกฤษ- รยวชชคทท คิริมทตปะปรภาวะ |
มาระ ปลายต ตโต มททา พลน ภฤษฎาตปตรรถตฤกฤณ กิตะ || 10.45 ||

(คำแปล) พระมุนีผู้เป็นองค์ปฐมแห่งภิกษุทรงโชติช่วงด้วยอานุภาพแห่งการบำเพ็ญตบะ ซึ่งทันทีที่ยกพระหัตถ์ออกจากพระเพลา (ตัก) ก็ทรงเปล่งพระสุรเสียงออกมา ส่วนมาระ (กามเทพ) (เมื่อได้ยินดังนั้น) เกิดความกลัวจึงได้หนีออกไปจากที่นั้นพร้อมกับกองทัพที่ยิ่งใหญ่ของตน (และในระหว่างการหลบหนี) ฉัตร ธงประจํารถศึก และผ้าคลุมหลังช้างก็ได้หลุดหายไปด้วย

จะเห็นได้ว่า ในปัทมจตุตถนิของพุทธโฆษาจารย์ กามเทพไม่ได้ใช้กองทัพของตนที่เป็นภูตผีรูปร่างหน้าตาน่าเกลียดน่ากลัวมาหลอกหลอนพระโพธิสัตว์อย่างในพุทธจริตและมหาวัสตุ แต่จะใช้กองกำลัง 4 เหล่า ได้แก่ เหล่าช้าง เหล่ารถ เหล่าม้า และเหล่าราบ ที่มีขนาดใหญ่ก่อวนด้วยเสียงของกลองรบและแตรสังข์ที่ตั้งกีก้องสนั่นหวั่นไหวและฝุ่นละอองที่ฟุ้งกระจายไปทั่วทั้งปฐพีและนภาลัย นอกจากนี้ การใช้คำพูดหวานล่อมให้พระโพธิสัตว์เสด็จออกจากโพธิบัลลังก์ก็จะมีลักษณะก้าวร้าวมากกว่าในสองคัมภีร์แรก

บทสรุป

“ปัทมจตุตถนิของพุทธโฆษาจารย์” เป็นกวีนิพนธ์ภาษาสันสกฤตประเภทมหากาพย์ในยุคกลางที่ดำเนินเรื่องตามแนวพุทธประวัติช่วงที่สอง (อวิทูเรนิทาน) มีทั้งหมด 641 โศลกใน 10 สรรค โดยข้อมูลเกี่ยวกับผู้แต่งสถานที่และช่วงเวลาในการแต่งคัมภีร์นี้ยังไม่มีความชัดเจน แม้จะทราบชื่อผู้แต่งคือพุทธโฆษาจารย์ แต่ก็ยังเป็นที่ยกเถียงกันในหมู่นักวิชาการว่า ผู้รจนาคัมภีร์นี้เป็นคนเดียวกันกับพระพุทธโฆษาจารย์ที่เป็นพระคณาจารย์เถรวาทหรือไม่ ในด้านการประพันธ์ ผู้แต่งคัมภีร์นี้ได้นำเอาแนวคิดจากวรรณกรรมภาษาสันสกฤตเล่มอื่นๆ มาหลอมรวมกับความคิดสร้างสรรค์

ของตัวเองแล้วปรับเปลี่ยนให้เป็นกวีนิพนธ์พุทธประวัติที่แปลกใหม่ โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องกามเทพที่เป็นเทพในตำนานฮินดู พุทธโฆษาจารย์ได้นำเอากามเทพเข้ามาสวมบทบาทเป็นเทพเจ้าแห่งความรัก โดยมีฤดูใบไม้ผลิ (วสันต์) ต้นมะม่วง ฝูงผึ้ง นกกาเหว่า และสายลมอ่อนๆ เป็นบริวาร ดังที่พรรณนาไว้ในสรรคที่ 6 บทที่ว่าด้วยฤดูใบไม้ผลิ แต่พอมานในสรรคสุดท้ายของเรื่อง กามเทพกลับกลายเป็นพญามารที่มีแขนเป็นพัน สวมเสื้อเอกราะพร้อมติดอาวุธนานาชนิด แม้วิธีการในการขับไล่พระโพธิสัตว์ให้เสด็จออกจากโพธิบัลลังก์จะต่างจากในคัมภีร์พุทธประวัติเล่มอื่นๆ เช่นพุทธจริตและมหาวิสตุ แต่ก็มีความดุดันไม่แพ้กัน ดังนั้น การที่พุทธโฆษาจารย์ได้นำเอากามเทพซึ่งเป็นเทพในตำนานฮินดูเข้ามามีบทบาทใน “ปัทมจตุตถกถาของพุทธโฆษาจารย์” จึงเป็นปรากฏการณ์ใหม่ที่ยังไม่เคยพบเห็นมาก่อนในวรรณกรรมพุทธประวัติเล่มอื่นๆ

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ธนิต อยู่โพธิ์, 2513. มาร. ธนบุรี: โรงพิมพ์อักษรเพชรเกษม.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2548. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพฯ: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด.

_____, 2551. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาพรภวิทย์ อุปัชฌาย์, 2564. “การศึกษาวิเคราะห์วรรณคดีเรื่องกุมารสัมภวะของกาลิทาส.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาสันสกฤตศึกษา ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ราชบัณฑิตยสถาน, 2556. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554: เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

วรลักษณ์ พับบรรจง, 2534. **กตุสังหาร**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

สำเนียง เลื่อมใส, 2557. **มหาวิสต์อวทาน เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: นิติธรรมการพิมพ์.

_____, 2564. **พุทธจริต มหาภาพยมหาศตาศาโลก**. กรุงเทพฯ: นิติธรรมการพิมพ์.

ภาษาต่างประเทศ

Acharya M. Ranga, & Sastri S. Kuppaswami (eds.), 1921. **Padyacūḍāmaṇi of Buddhaghoṣācārya**. Madras: The Superintendent, Government Press.

Dayal H., 1975. **The Bodhisattva doctrine in Buddhist Sanskrit literature**. Delhi: Motilal Banarsidass.

Monier-Williams M., 1899. **Monier-Williams Sanskrit-English dictionary**. Oxford: The Clarendon Press.

Warder A.K., 1988. **Indian Kāvya literature, Volume 5: The bold style (Śaktibhadra to Dhanapāla)**. Delhi: Motilal Banarsidass.

Wilkins W.J., 1900. **Hindu mythology, Vedic and Puranic**. Calcutta: Thacker, Spink & Co; London: W. Thacker & Co.

ข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลชุด 91 เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย**. ค้นเมื่อ 3 ตุลาคม 2565, จาก <https://archive.org/details/pali-cannon-tripitaka-maha-makut-edition-91-volumes-pdf-pothiyarn>

